

PF 2020 (75/2): 313–317

ISSN 0138-0567

Creative Commons (3.0 BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.32798/pf.814>

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска академија на науките и уметностите, Скопје

e-mail: zuzana@manu.edu.mk

<https://orcid.org/0000-0002-3400-0303>

DERYWACJA SEMANTYCZNA, CZYLI O SŁOWOTWÓRSTWIE INACZEJ

SEMANTIC DERIVATION. A NEW APPROACH TO WORD FORMATION

ABSTRACT: The author defends the thesis that the semantics of the root defines its ability to accept specified word-formational affixes and ipso facto is of decisive importance for the grammatical functions of the (semantic and formal) derivatives of that root. Semantic derivation is understood as a transfer of the basic semantic component of the root to all its derivatives.

KEYWORDS: semantic constant of the stem, semantic derivation, lexeme, word

SŁOWA KLUCZOWE: konstanta semantyczna rdzenia, derywacja semantyczna, leksem, wyraz

---

O słowotwórstwie przywykliśmy myśleć jako o systemie operacji morfologicznych odpowiedzialnych za strukturę morfemową słownictwa danego języka. Z myślą o dalszym toku mego rozumowania zacznę od podania definicji roboczych dwu terminów kluczowych: *leksem* i *wyraz*. Przez leksem rozumiem funkcjonującą w danym języku nazwę określonego pojęcia generycznego, przyczynek do naszej konceptualizacji świata. Pewne klasy leksemów, w zależności od pełnionej w tekście funkcji semantycznej i gramatycznej, występują w kilku wariantach strukturalnych – myślimy o nich jako o leksemach odmiennych. Wariant strukturalny leksemu odmiennego to wyraz.

Teza, której chciałabym bronić w tym tekście, mówi, że operacja słowotwórcza to *de facto* operacja semantyczna, którą ja i prof. Marian Marković nazwalismy derywacją semantyczną i prezentowaliśmy przy kilku okazjach w serbskich i macedońskich periodykach lingwistycznych (por. niżej w Bibliografii).

Analizy słowotwórcze najczęściej koncentrują się na: (1) analizie funkcjonalnej elementów afiksalnych, i (2) analizie warunków (morfo)fonologicznych, które określają związek tych elementów z morfemem rdzennym. Innymi słowy, językoznawcy analizujący zjawiska słowotwórcze nie wykazują zainteresowania semantyką rdzenia. Natomiast wspomniana wyżej teza, którą postaram się tutaj szerzej przedstawić, to twierdzenie, że istotą operacji słowotwórczej jest przenoszenie konstanty semantycznej morfemu rdzennego do nowo kreowanej struktury semantycznej derywatu. Derywacja semantyczna prowadzi do powstania gniazda słowotwórczego leksemów, które wiąże wspólna semantyka morfemu rdzennego.

Przyjrzyjmy się kilku dowolnie wybranym przykładom¹:

**sta-* / **sto-* – w znaczeniu tego rdzenia na gruncie prasłowiańskim stwierdzamy obecność dwu semantemów: ‘pozostawanie w pozycji wertykalnej/pionowej’ oraz ‘pozostawanie w bezruchu’. Odnajdujemy je w derywatach polskich, takich jak: *stać, stanąć, stawać* oraz w kolejnej generacji derywatów afiksalnych jak: *zastać, przystać, stanowić, ustanowić ~ ustanawiać* i wiele innych; por. i derywaty nominalne jak *stan, stanowisko, stado, stadło, stadnina, stajnia, statek* ‘przybór, narzędzie’, *statek* ‘okręt’, *dostatek, przystań, przystanek, dostawa, dostawca, ustawa, postawa, przystojny, dostojny* itp. Oczywiście każdy z tych derywatów obok odziedziczonych rdzennych posiada szereg semantemów charakterystycznych dla odpowiednich morfemów afiksalnych.

**sěd-* / **sed-* / **sad-* – centralny rdzenny semantem to w tym wypadku ‘miejsce’, w takich wariantach jak ‘zajmowanie określonego miejsca w przestrzeni’, ‘zamieszkiwanie w określonym miejscu’, ‘posiadanie określonego terytorium i związanych z tym atrybutów’, ‘zajmowanie określonego stanowiska, określonej pozycji w hierarchii społecznej’, ‘umieszczanie czegoś gdzieś’ itd. Odnajdujemy te znaczenia w polskich derywatach werbalnych jak: *siedzieć, siadać, sadyć* oraz w odpowiednich derywatach afiksalnych werbalnych i nominalnych jak: *posiedzenie, posiadłość, posada, posadzka, sad, sadzonka, rozsada, zasada, przesada*, które często, jak widać, obok miejsca w przestrzeni fizycznej znajdują sobie miejsce i w naszym świecie mentalnym.

**(j)ę-* / **(j)ьm-* – w tym wypadku sytuacja jest bardziej skomplikowana. Etymolodzy sugerują, że pierwotne znaczenie tego rdzenia to odpowiednio ‘wziąć’ i ‘brać’. Jednak z przeglądu współczesnych polskich derywatów wynika, że obecnie

¹ Czerpię te przykłady z wydanej w Skopiu monografii (Marković, Topolińska 2019).

na gruncie polszczyzny dominuje rezultativum *mieć*, nie ma zatem momentu ‘zmiany posiadacza’. *Mieć* to – zależnie od kontekstu – tyle, co ‘posiadać odpowiedni majątek’, ‘pełnić odpowiednią funkcję’, ‘zajmować odpowiednie stanowisko’, por. także *mieć wpływ na...*, *mieć za zadanie...*, *mieć komuś za złe...* – a więc znów ze świata, który nas otacza, wkraczamy w nasz świat mentalny. Znamienne jest to, że *mieć* nie ma werbalnych derywatów prefiksalnych, posiada natomiast bardzo bogatą frazeologię. Wydaje się to świadczyć zarówno o jego doniosłym dla wspólnot ludzkich znaczeniu, jak i o starych korzeniach, a także wielu liniach semantycznej derywacji². Por. też polskie modalne *mieć*, jak w wypowiedzi *Mam tam być jutro o piątej.*, czy rezultatywne, jak w *Mam napisany referat.*

Mieć to notoryczne imperfectivum, tak że opozycja między dwoma wariantami rdzenia rysuje się jako opozycja aspektowa. *Jąć* w funkcji samodzielnego leksemu pojawia się wprawdzie we współczesnej polszczyźnie rzadko i to jedynie w czasie przeszłym, jednak jego aspekt dokonany (znaczenie synonimiczne z ‘zacząć’ z pewną nadwyżką ekspresji) jest niewątpliwy. Opozycję aspektową między dwoma wariantami rdzenia łatwo dostrzec w formacjach prefiksalnych jak: *pojąć* ~ *pojmować* (coś), *objąć* ~ *obejmować* (kogoś), *zająć się* ~ *zajmować się* (czymś), por. i derywaty nominalne jak *pojęcie*, *zajęcie*, *objęcie*, itp.

Chcąc nie chcąc, biorąc pod uwagę interferencję semantyczną odpowiednich paradygmatów, muszę tu jako kolejny i ostatni przykład dodać **bbr-* / **ber-* reprezentowane odpowiednio przez polskie *brać* oraz jego perfektywny odpowiednik *wziąć*. Również w tym wypadku o starych korzeniach derywacji świadczy bogactwo frazeologizmów i kolokwializmów, por.: *Wziął i poszedł.*, *Skąd się to wzięło?*, a także liczne inne. Skądinąd *brać* i *wziąć* funkcjonują jak regularna para aspektowa, por.: *Brał udział w licznych konferencjach tego typu.* ~ *Wziął udział w ostatniej konferencji tego typu.*

Druga, obok słowotwórstwa, dyscyplina lingwistyczna, która – choć nie posługuje się tym pojęciem – dokumentuje liczne linie derywacji semantycznej, to etymologia. Zależnie od charakteru i ogólnej koncepcji słownika etymologów słaWiści, startując od rekonstrukcji formy i znaczenia postulowanego wyjściowego rdzenia indoeuropejskiego, w mniej lub bardziej szerokim zakresie rekonstruują ewolucję formy i znaczenia w danym języku słowiańskim. Ku mojej wielkiej radości Wiesław Boryś w swoim słowniku systematycznie podaje staropolskie i/lub dialektalne warianty danego leksemu, jednocześnie śledząc i odnotowując ewolucję ich znaczeń³.

² O ciężarze gatunkowym semantemu ‘habere’ świadczy dobitnie jego szeroka kariera w funkcji predykatu peryfrastycznego w wielu językach indoeuropejskich.

³ Radość moja jest tym większa, że – pracując *in partibus infidelium*, nie mam pod ręką ani zabytków staropolskich ani starych słowników polszczyzny.

Rzecz prosta, nie wyobrażam sobie opisu słowotwórczego danego języka bez analizy formalnej struktury leksemów. Jednakże, jeśli chcemy, aby – że posłużę się słowami poety – „język giętki wyraził wszystko, co pomyśli głowa” – a to jest niewątpliwie prymarna funkcja wszelkiej komunikacji językowej – prymat derywacji semantycznej nad formalną zdaje się nie podlegać dyskusji. Cały nasz system edukacyjny ma na celu uczenie młodych ludzi precyzyjnego i poprawnego wyrażania myśli.

Opis słowotwórczy danego języka powinien, w moim pojęciu, podawać:

1. semantycznie motywowaną klasyfikację funkcjonalnych klas leksemów-predykatów (tj. leksemów – nazw pojęć generycznych odpowiadających naszej konceptualizacji świata)⁴, oraz opis prymarnych, sekundarnych, itd. funkcji tych leksemów (czasowników, rzeczowników, przymiotników, itd.) w strukturze minimalnego komunikatu językowego, tj. w strukturze propozycji,

oraz

2. semantycznie motywowaną klasyfikację morfemów afiksalnych, umożliwiających predykatom pełnienie odpowiednich funkcji.

Opis taki musi uwzględniać, po pierwsze, że zdolność do pełnienia określonej funkcji zależna jest od semantyki rdzenia danego leksemu, po drugie, że semantyka rdzenia decyduje o jego zdolności / niezdolności do przyjmowania odpowiednich morfemów afiksalnych.

Jak wynika z powyższych uwag, kluczową rolę w ustalaniu funkcji gramatycznych danego leksemu (czyli w określaniu jego klasy funkcjonalnej) odgrywa struktura propozycji, o której decyduje jej konstytutywne wyrażenie predykatywne i walencja tego wyrażenia, tj. zapisana w jego strukturze semantycznej zdolność do wiązania / implikowania odpowiedniej liczby wyrażen argumentowych, których referentami są uczestnicy danego zdarzenia / stanu / sytuacji. Obok liczby ważna jest i hierarchia wyrażen argumentowych, tj. diateza danej propozycji.

Bibliografia

Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Marković, M., Topolinjska, Z. (2019). *Makedonski ~ Polski: Semantička derivacija na odbrani praslovenski koreni*. Skopje: MANU.

⁴ Nawiązuję tu do proponowanej w innych moich tekstach klasyfikacji zawartości naszych prywatnych wokabularzy na trzy typy jednostek semantycznych: 1) predykaty, 2) imiona własne, oraz 3) operatory referencji.

- Topolinjska, Z. (2017). Derywacja semantyczna. W: R. Dragičević (red.), *Putevima reči: zbornik radova u čast Darinki Gortan Premk* (341–344). Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Topolinjska, Z. (2018a). Novi pravci vo istraživanje vo domenot na zboroobrazovanje, *Literaturen zbor*, 65, 5-22.
- Topolińska, Z. (2018b). Miejsce słowotwórstwa w gramatyce pisanej według formuły „treść > forma”, *Linguistica Copernicana*, 15, 62–71. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LinCop.2018.005>

STRESZCZENIE

Autorka artykułu broni tezy o tym, że znaczenie morfemu rdzennego warunkuje jego zdolność do przyłączania określonych afiksów słowotwórczych i *ipso facto* ma decydujące znaczenie dla funkcji gramatycznych derywatów (semantycznych i formalnych) zbudowanych na tym rdzeniu. Tytułowa derywacja semantyczna jest rozumiana jako przeniesienie podstawowego komponentu znaczeniowego morfemu rdzennego na wszystkie oparte na nim wyrazy pochodne.

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска Академија на Науките и Уметностите

Бул. Крсте Мисирков, 2, П.С. 428

1000 Скопје